УДК 340(477)(031)
ББК 67(4УКР)я2
В27

Редакційна колегія 1-го тому:

**В. Д. Гончаренко (голова редколегії),
О. В. Зайчук, В. М. Єрмолаєв, В. В. Лемак,
В. О. Рум'янцев, І. Б. Усенко, О. Н. Ярмиш**

В27 **Велика** українська юридична енциклопедія : у 20 т. — Х. : Право, 2016.

ISBN 978-966-937-048-8

Т. 1 : Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. — 848 с. : іл.

ISBN 978-966-937-049-5

Видання є систематизованим зводом знань про суспільний, державний лад, джерела й основні інститути права, які характеризують багатовікову історію українського державотворення.

Розраховане на науковців, викладачів, студентів вищих навчальних закладів, а також усіх тих, хто цікавиться історією держави і права України.

**УДК 340(477)(031)
ББК 67(4УКР)я2**

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
м. Київ, вул. Пушкінська, 77

© Національна академія правових наук України, 2016
© Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2016
© Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2016
© Видавництво «Право», 2016

ISBN 978-966-937-049-5 (т. 1)
ISBN 978-966-937-048-8

ПЕРЕДМОВА

Перший том «Великої української юридичної енциклопедії» містить матеріали, що стосуються найбільш важливих подій, досвіду та традицій багатовікового українського державотворення. Продовження цих традицій неможливе без глибокого, об'єктивного й достовірного висвітлення та усвідомлення історії держави і права України, опрацювання і запозичення цих досягнень в умовах сьогодення, з'ясування причин невдач.

На основі останніх здобутків юридичної та історико-правової науки в першому томі подані статті, що стосуються загальних закономірностей виникнення й розвитку типів і форм української державності, її територіального устрою, політичного режиму, організації та діяльності державних інституцій, зокрема вищих представницьких органів, вищих та місцевих органів влади і управління, органів місцевого самоврядування.

Значна увага в першому томі приділена проблемі формування українського права, основним його джерелам, найважливішим пам'яткам права, різним галузям і інститутам матеріального і процесуального права, становленню й розвитку системи законодавства в Україні, етапам, формам і наслідкам робіт із систематизації права.

Виходячи з того, що впродовж багатовікової історії українські землі входили до складу різних держав, державні інституції і право яких суттєво впливали на здійснення державної влади та правовий уклад на українських землях, у першому томі міститься чимало статей стосовно державних установ і правових інститутів Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Речі Посполитої, Російської імперії та Австро-Угорської монархії, які діяли на етнічних українських землях.

Підкреслюється безперервність розвитку української державності та її правової системи, відкидається твердження про бездержавність низки її періодів. Автори виходять із того, що такі етапи становлення є спільною спадщиною українського народу та його сусідів. Незважаючи на багаторічне перебування нашої держави у складі іноземних держав, Україна має власну історію державотворення і правотворення. Цей досвід безперервно формувався протягом багатьох століть і, розвиваючись, не втрачав зв'язків зі своїми витоками і першоджерелами.

Велика увага в контексті історії українського державотворення приділена персоналіям – видатним борцям за волю України. У першому томі Енциклопедії міститься ціла галерея портретів видатних державних, політичних та громадських діячів, борців за Українську державу та її збереження на різних етапах її історичного розвитку.

У першому томі цього видання розміщені також відомості про видатних українських вчених-юристів, якими зроблено значний внесок у розвиток науки історії держави і права України, дослідження ключових та проблемних питань українського державотворення.

Редколегія

лися усім складом Ради, які за «Конституцією…» отримували вищу юрид. силу. Тільки за «високим рішенням Ген. ради у присутності гетьмана» урочисто і непорушно ухвалювалися: право володіння публ. маєтками та обсяг повинностей; рішення про перегляд різного роду тягарів, податків і стацій.

Викон. влада належала гетьману, якому слід було «перейнятися пильною турботою про потреби батьківщини, обмірковувати, керувати й вирішувати те, що потребуватиме вирішення». Тільки за гетьман. згодою обиралися козац. і прості урядники, а після виборів затв. гетьман. владою». Гетьман зобов'язувався виявляти турботу про стягнення публ. підводної повинності; контролювати обсяг стягнення повинностей з простого народу, рядових козаків та ремісників. Зокрема глава Укр. д-ви наділявся певною свободою влади і впливу, щоб вирішувати справи за порадою Ген. старшини. Цей своєрідний механізм стримування і контролю застосовано у ряді ін. випадків. Ген. старшині, полковникам і радникам належало давати поради гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її заг. благо й про всі публ. справи. При цьому жодне питання не могло бути вирішене гетьманом без їх попереднього узгодження. У випадку порушення гетьманом закону «Конституція…» дозволяла висловлення старшиною докору «Його Ясновельможності, вимагаючи звіту щодо порушення законів і вольностей батьківщини, однак без лихослів'я і без найменшої шкоди високій гетьман. честі».

Значне місце в К. П. О. відведено управлінню фін. справами. Визначено порядок обрання Ген. скарбника як відп. особи за держ. скарбницю. У його віданні перебували всі млини і прибутки, про які він мав дбати не для власної, а заг. потреби, «враховуючи думку Гетьмана». Водночас особисто гетьман не повинен жодним чином поширювати своє право обертати їх на власну користь, «обмежуючись своєю часткою прибутків, які належали на Гетьман. булаву і особу». За місц. фінансами слідкували у полках 2 присяжні скарбники, затв. спільною ухвалою обох станів: козаків і «посполитих».

Владі гетьмана, Ген. ради та ін. урядників протиставлялася суд. влада. «Конституція…» забороняла особистий суд гетьмана, наказано справи про злочини проти гетьман. честі розглядати у Ген. суді. Рішення такого суду вважалося остаточним та загальнообов'язковим.

З огляду на ці положення існують різні точки зору щодо форми Укр. д-ви. О. Кресін вбачає в них ознаки парлам.-президентської республіки. На думку Б. Сушинського, Україна визначалася як станова виборна гетьман.-парламен. республіка, з ін. боку окр. вчені доводять існування станової виб. монархії парламент. типу.

К. П. О. зайняла важливе місце в історії укр. державотворення, є зразком конст.-прав. акта Гетьманщини. Однак її положення залишилися проектними та не набули чинності. М. Грушевський підкреслив, що «хартії не судилося здійснитися… бо одержати правління цим людям ніколи не вдавалося». Категорично про недієвість Конституції писали О. Апанович, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко, Д. Яворницький. Водночас К. П. О. зробила вагомий внесок в історію укр. конституціоналізму.

Літ.: Скрипнюк О. Конституція Пилипа Орлика 1710 р.: основні правові і політичні ідеї та історичне значення // Юридична Україна, 2010, №12; Рудик П. А. Висвітлення Конституції Пилипа Орлика в історико-правовій літературі в період до проголошення незалежності України // Часопис Київського університету права, 2011, №4; Пакти і Конституції Української козацької держави (до 300-річчя укладення). Л., 2011; Діптан І. «Договори і постанови…» 5 (16) квітня 1710 р.: контраверсії прочитання // Рідний край, 2013, №2.

О. В. Середа.

КОНСТИТУ́ЦІЯ УНР 1918, Статут про державний устрій, права і вольності УНР – Осн. Закон УНР, ухвалений на останньому засіданні Малої ради УЦР 29 квіт. 1918. К. УНР 1918 налічувала 83 статті, згруповані у 8 розділів: 1) Заг. постанови; 2) Права гр-н України; 3) Органи влади Укр. Народної Республіки; 4) Всенародні Збори Укр. Народної Республіки; 5) Про Раду народних міністрів Укр. Народної Республіки; 6) Суд Укр. Народної Республіки; 7) Нац. Союзи; 8) Про тимчасове припинення громадян. свобод.

К. УНР 1918 проголошувала д-ву суверенною, самост. і ні від кого незалежною (ст. 1), надавши суверенне право усьому народу України. Реалізація суверенного права народу передбачалася через посередництво парламенту – Всенародних Зборів України.

Важливе місце в К. УНР 1918 відводилося гарантіям прав і свобод людини. Позбавити громадян. прав гр-на УНР можна було тільки за ухвалою суду (ст. 10). Гр-ни України проголошувалися рівними у своїх громадян. і політ. правах, незалежно від статі, нац. чи реліг. приналежності, майнового чи ін. стану (статті 11–12). Гарантувалися свобода слова, друку, совісті, організації, страйку, місця проживання та ін. Громадян. й політ. свободи могли бути тимчасово припинені лише під час війни або громадян. заворушень у країні. При цьому припинення громадян. свобод не могло тривати довше ніж три місяці, і таке продовження мали ухвалити Всенародні Збори.

Затримання особи (окрім як на місці злочину), обшук особи чи приміщення, проникнення до житла могли відбуватися лише за рішенням суду. Смертна кара та тілесні покарання скасовувалися. Заборонялися також будь-яке приниження людської гідності та конфіскація майна як засіб покарання.

Верх. органом влади К. УНР 1918 визначала Всенародні Збори, які безпосередньо здійснювали вищу законод. владу в УНР і формували органи викон. та суд. влад УНР. Вища викон. влада належала Раді народних міністрів. Вищ. суд. органом ставав Ген. суд УНР. Влада на місцях формувалася на принципах самоврядування та складалася з виб. Рад і Управ громад, волостей і земель. Міністри УНР тільки контролювали і координували їх діяльність (ст. 50), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ Рад і Управ, а будь-які суперечки між центр. органами влади та органами місц. самоврядування мав вирішувати Суд УНР (статті 60–68).

Вибори до Всенародних Зборів мали відбуватися на пропорційній основі шляхом заг., рівного і таємного голосування. Виб. права (як і ін. громадян.

та політ. права) набували гр-ни УНР, яким виповнилося 20 років. Один депутат парламенту мав обиратися приблизно від 100 тис. виборців. Депутати Всенародних Зборів мали обиратися терміном на 3 роки, працювати на профес. основі та не могли бути притягнені до відповідальності за свою політ. діяльність. Очолював роботу Всенародних Зборів Голова, якого обирали Всенародні Збори. Він також мав заст. та помічників. Нові Всенародні Збори скликав і відкривав Голова, обраний попередніми Всенародними Зборами. Голова Всенародних Зборів від імені д-ви виконував також представницькі функції.

Всенародні Збори збиралися на сесію не менш як два рази на рік. Перерва між сесіями не могла тривати більше трьох місяців. На пропозицію, внесену 1/5 депутатів, Всенародні Збори мали бути скликані не пізніше місяця від її одержання Головою. Для ухвалення рішення потрібна була присутність більш як половини депутатів, а всі рішення (окрім зміни території, внесення змін до Конституції, проголошення війни і віддання під слідство та суд міністрів, для ухвалення яких потрібна була спец. більшість присутніх депутатів) ухвалювалися звичайною більшістю присутніх. Для ухвалення змін до Конституції потрібно було 3/5 присутніх депутатів, а ухвала ставала правосильною тільки тоді, коли повторно була проголосована звичайною більшістю Всенародними Зборами нового скликання.

Право законод. ініціативи за К. УНР 1918 надавалося президії Всенародних Зборів (у погодженні з Радою старшин Зборів), фракціям Всенародних Зборів, окр. депутатам, чисельністю не менше 30-ти, Раді народних міністрів УНР; органам самоврядування, які об'єднували не менш як 100 тис. виборців, безпосередньо виборцям – гр-нам Республіки, чисельністю не менш як 100 тис. на основі власноручних заяв, затв. громадами і поданих Судові, що після перевірки їх достовірності передала цю пропозицію Голові Всенародних Зборів. Зареєстровані законопроекти передавалися на розгляд комісії Всенародних Зборів і лише після її доповіді виносилися на голосування. Ухвалені на засіданні закони і постанови Всенародних Зборів підписувалися Головою й Секретарем та публікувалися у пресі, а закон. сили набували від дня одержання їх у місц. установах, якщо ін. не зазначалося в самому акті. Виключно до компетенції Всенародних Зборів належали питання оголошення війни і миру (для проголошення війни необхідна була ухвала двох третин присутніх членів Всенародних Зборів), затвердження міжнар. договорів, встановлення податків, оформлення держ. позик, застава й операції з держ. майном, обов'язковість військ. служби чи служби в міліції, монетарна політика, встановлення мір і ваги. К. УНР 1918 передбачала достроковий розпуск Всенародних Зборів за власною постановою або шляхом народного відкликання, яке мало бути підтверджене письмовими заявами не менш як 3 млн виборців.

Рада народних міністрів отримувала повноваження від Всенародних Зборів і тільки перед ними була відповідальною. Формував Раду народних міністрів Голова Всенародних Зборів за погодженням із Радою старшин Зборів, а Всенародні Збори шляхом голосування затверджували склад Ради народних міністрів у цілому або окр. міністрів. Кожен депутат Всенародних Зборів мав право ставити запитання Раді народних міністрів у цілому чи окр. її членам, оголошуючи запитання через президію Всенародних Зборів. Фракція Всенародних Зборів або депутати кількістю не менш як 15 осіб могли подавати запити до Ради народних міністрів або окр. міністрів із вимогою надання пояснень. Якщо Всенародні Збори більшістю голосів підтримували такий запит, то уряд або відповідний міністр не пізніше 7-ми днів мали на них надати пояснення у Всенародних Зборах УНР особисто або через своїх представників.

Депутати Всенародних Зборів більшістю голосів могли висловити недовіру як окр. міністрові, так і Раді народних міністрів у цілому, що передбачало відставку міністра або уряду відповідно. Водночас члени Ради народних міністрів мали право брати участь у дебатах Всенародних Зборів із дорадчим голосом. Так само право дорадчого голосу в уряді мали ті депутати Всенародних Зборів, які поєднували посади члена парламенту та члена уряду.

Суд. гілка влади визнавалася в УНР незалежною. Суд. рішення ухвалювалися лише суд. установами та не могли бути змінені ін. органами влади. Найвищ. Судом Республіки був Ген. суд УНР, члени якого обиралися Всенародними Зборами на 5 років. Ген. суд був найвищ. касац. інстанцією для всіх судів Республіки і не міг бути судом першої й другої інстанції та мати функції адм. влади.

К. УНР 1918 гарантувала широкі права нац. меншинам. Кожна нація отримувала право на нац.-персональну автономію. Рос., єврейс. та польс. нації отримували таке право на основі безпосередньо Конституції, а нації білорус., чеська, молдав., нім., татар., грец. та болг. могли скористатися цим правом, якщо до Ген. суду подавали окр. заяву, підписану не менше як 10 тис. гр-н УНР, що заявили про свою належність до даної нації. Ген. суд розглядав заяву публічно і не пізніше як через 6 місяців оголошував ухвалу, сповіщаючи про неї Раду народних міністрів. Заяви від націй, які не перелічені в К. УНР 1918, подавали на розгляд Всенародних Зборів УНР.

Для реалізації свого права на нац.-персональну автономію гр-ни УНР відповідної нації утворювали на тер. УНР Нац. союз; союз формував списки членів, які в сукупності становили нац. кадастр. Кожен гр-нин мав право вимагати як свого включення в даний нац. кадастр, так і виключення з нього, з огляду на заяву про неналежність його до даної нації. Нац. союз користувався правом зак-ва і врядування в межах компетенції. Нац. союзові виключно належало право представництва даної нації, яка проживала на тер. УНР, перед держ. і громад. установами. Нац. союз установив свій щорічний бюджет і мав право: а) оподаткування своїх членів на підставах, визначених для загальнодерж. оподаткування; б) за своєю відповідальністю робити позики та вживати ін. фін. заходів для забезпечення діяльності Нац. союзу.

Органи Нац. Союзу К. УНР 1918 проголошувала держ. органами. Вищ. представницьким органом Нац. союзу були

Нац. збори, які обиралися членами союзу. Вищ. викон. органом союзу була Нац. рада, що обиралася Нац. зборами і була перед ними відповідальною. Усі суперечності щодо компетенції, які виникали між органами Нац. союзу, з одного боку, та органами держ. урядування, місц. самоврядування й ін. Нац. союзів – з другого, розв'язувалися адм. судом. Суперечності, які могли виникати між нац. Установчими зборами і Всенародними Зборами УНР, розв'язувалися погоджувальною комісією, котра складалися з однакової кількості представників від цих установ. Постанови погоджувальної комісії потребували остаточного затвердження Всенародними Зборами УНР.

К. УНР 1918 так і не набула чинності через зміну влади і скасування гетьманом П. Скоропадським зак-ва Центр. Ради. Після відновлення УНР Директорія не надала чинності К. УНР 1918, оголосивши про підготовку власного конст. акта.

Літ.: Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. К., 1992; Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917–1920. К., 1997.

О. Л. Копиленко.

КОНСТИТУ́ЦІЯ УРСР 1937 – Осн. Закон УРСР. У зв'язку з прийняттям 5 груд. 1936 Конституції СРСР, до складу якого на правах союзної республіки входила Україна, постало питання про прийняття на її основі нових конституцій союзних республік. Робота з розробки проекту Конституції України була започаткована постановою Президії ЦВК УСРР від 13 черв. 1936 «Про обговорення проекту Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік», у якій, зокрема, зазначалось: «Для розробки проекту Конституції Укр. Рад. Соціаліст. Республіки створити Конст. комісію ЦВК УСРР. Склад Конст. комісії подати на затвердження наст. засідання Президії ЦВК УСРР». 13 лип. 1936 Президія ЦВК УСРР прийняла постанову про персональний склад Конст. комісії, якій доручалося розробити проект нової Конституції УРСР. Головою Конст. комісії було призначено П. Любченка. Наприкін. 1936 Конст. комісія завершила роботу над проектом нової Конституції УРСР. 31 груд. 1936 відбулося засідання Президії ЦВК УСРР. Заслухавши доповідь Голови Конст. комісії з підготовки проекту Конституції УРСР, Президія ЦВК УСРР постановила: «Підготовлений Конст. комісією проект Конституції УРСР схвалити і внести на розгляд Надзв. XIV Укр. з'їзду Рад. Строк скликання Укр. з'їзду Рад встановити 25 січ. 1937».

1 січ. 1937 текст проекту нової Конституції УРСР був опублік. у всіх республік. газетах, переданий по радіо, що означало поч. його всенародного обговорення. Під час обговорення до проекту нової республік. Конституції пропонувалися доповнення, уточнення, поправки, які вивчалися, систематизувалися виконкомами місц. Рад, а потім направлялися до Президії ЦВК УСРР для подання їх у Конст. комісію з розробки проекту нової Конституції УРСР. Водночас із обговоренням проекту Конституції УРСР у республіці відбувалася підготовка до скликання Надзв. XIV з'їзду Рад УСРР, якому належало

як найвищ. органу влади в республіці обговорити і прийняти нову Конституцію УРСР. З'їзд розпочав свою роботу 25 січ. 1937 у столиці України – м. Києві. Робота з'їзду проходила в умовах відкритості. Так, у залі його засідань була присутня значна кількість запрошених гостей з'їзду. Республік. і місц. газети публікували звіти про роботу з'їзду. Зі всієї України надходили повідомлення про масове прослуховування гр-нами радіотрансляції із зали засідань з'їзду Рад. Таким чином, в умовах панування в Україні на той час адм.-командної системи управління було зроблено усе для того, щоб забезпечити цілеспрямований ідеол. вплив на свідомість якомога більшої кількості гр-н республіки, використовуючи роботу з'їзду як слушний момент для того, щоб стверджувати, що в країні побудоване демократ. сусп-во, досягнення якого закріплюються на конст. рівні.

На порядку денному Надзв. XIV з'їзду Рад УСРР стояло лише одне питання: «Проект Конституції Укр. Рад. Соціаліст. Республіки». Слово для доповіді з цього питання було надане Голові Конст. комісії Президії ЦВК УСРР, в якій він звернув увагу делегатів з'їзду на те, що поданий ним на розгляд і затвердження проект Осн. Закону УРСР був розроблений у повній відповідності з Конституцією СРСР 1936.

Проект обговорювався на з'їзді упродовж кількох днів. З'їзд постановив проект Конституції УРСР схвалити і взяти за основу. Для розгляду внесених у ході всенародного обговорення і у процесі обговорення на пленарних засіданнях з'їзду Рад поправок і доповнень до проекту Конституції, а також для підготовки остаточного тексту Конституції делегати з'їзду обрали ред. комісію. 30 січ. 1937 з'їзд поновив роботу після перерви, у період якої працювала ред. комісія. Результати роботи цієї комісії були враховані з метою подальшого удосконалення тексту проекту нової Конституції УРСР. Після постатейного затвердження проекту Конституції Надзв. XIV з'їзд Рад УСРР прийняв таку постанову: «Проект Конституції (Осн. Закону) Укр. Рад. Соціаліст. Республіки, наданий ред. комісією, затвердити».

За рад. часів зміст Конституції СРСР 1936, прийнятих на її основі конституцій союзних республік, у т. ч. і К. УРСР 1937, аналізувались у багатьох працях істориків рад. д-ви і права, конституціоналістів. Перебуваючи у лещатах марксистсько-ленінської теорії д-ви і права, дослідники давали вкрай схвальну характеристику цим конституціям. Прийняття цих прав. актів пояснювали тим, що у сер. 1930-х у Союзі РСР завершився перехідний період від капіталізму до соціалізму і в основному було побудовано соціаліст. сусп-во, що й було закріплено на конст. рівні. Дійсно, про соціалізм неодноразово говорилося в Конституції СРСР і Конституції УРСР. Так, у розд. I «Суспільний лад» К. УРСР 1937 зазначалося: «Стаття 1. Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична держава робітників і селян». У наст. статтях цього ж розділу Конституції говориться про соціаліст. власність, соціаліст. систему господарювання. У ч. 2 ст. 12 Конституції зазначалося, що в УРСР здійснюється принцип: «Від кожного за його здібністю, кожному –